

הרב יהודה זולדן

'שאף הן היו באותו הנס'

א. ארבע כוסות, מגילה ונר חנוכה

1. רש"י, רשב"ם, תוספות: אף הן היו באותו הנס, באותו ספק בגמ' (פסחים קח ע"ב) נאמר: 'תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים...'. כברייטא לא נאמר מה טעם התקנה, ולא נאמר טעם מיוחד לחיוב נשים. קודם לכן מופיעים בגמרא דבריו של ר' יהושע בן לוי, אמורא ארץ-ישראל, שהתייחס רק לחובת נשים בארבע כוסות: 'ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו, שאף הן היו באותו הנס'. ר' יהושע בן לוי נימק כך גם מדוע נשים חייבות בנר חנוכה, ומדוע הן חייבות במקרא מגילה.² רש"י ורשב"ם (ד"ה שאף) הסבירו את דברי ר' יהושע בן לוי בנוגע לארבע כוסות ולמקרא מגילה, ומפנים למקור בעניין נר חנוכה: כדאמרין (סוטה יא, ב) בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו. וכן גבי מקרא מגילה, נמי אמרין הכי, דמשום דעל ידי אסתר נגאלו, וכן גבי נר חנוכה במסכת שבת (כג, א).

המכנה המשותף לארבע כוסות ולמקרא מגילה הוא שבזכות נשים מובילות ומנהיגות, נגאלו מאותן צרות, ועל כן חכמים קבעו שנשים חייבות במצוות הללו. רש"י (שבת שם, ד"ה היו) הסביר על נר חנוכה: 'שגזרו יוונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחלה, ועל יד אישה נעשה הנס'. רש"י ציין שתי סיבות בנוגע לחנוכה: הצלה מגזרות שנגזרו על נשים, וכן הצלה בהובלת אישה. רש"י (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) כתב על מקרא מגילה: 'שאף על הנשים גזר המן להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן טף ונשים'.³ מכאן שגם באשר למקרא מגילה כתב רש"י שתי סיבות: הצלה מגזרת המן, והובלת ההצלה ע"י אישה.

תוספות (פסחים קח ע"ב ד"ה היו) ציינו את דברי הרשב"ם והקשו: היו באותו הנס - פי' רשב"ם שעל ידם נגאלו, וכן במגילה ע"י אסתר, ובחנוכה ע"י יהודית. וקשה: [א] דאף משמע שאינן עיקר? [ב] ועוד דבירושלמי גריס שאף הן היו באותו ספק משמע באותה סכנה דלהשמיד להרוג ולאבד. התוספות התכוונו לירושלמי (מגילה פ"ב, ה"ה), שם נאמר:

1. שבת כג ע"א.
2. מגילה ד ע"א.
3. אסתר ג, יג.

בר קפרא אמר: צריך לקרותה לפני נשים ולפני קטנים, שאף אותם הוּו בספק. ר' יהושע בן לוי עבד כן מכנש בנוי ובני בייתה וקרי לה קומיהון. אומנם מייד לאחר שהובאו דברי בר קפרא, נזכר שם שר' יהושע בן לוי קרא מגילה לבני ביתו, אך לא נזכר הטעם שנאמר בשמו בתלמוד הבבלי. לפי פירוש התוספות המכנה המשותף הוא שבפסח, חנוכה ופורים, גם הנשים היו בסכנת חיים, וגם להן נעשה הנס והן ניצלו, ולכן עליהן לקיים המצוות הללו.⁴ הרב שמעון קיירא (ספר הלכות גדולות, סימן יט - הל' מגילה) הוסיף עוד על האמור בירושלמי בנוגע למקרא מגילה:

רבי יהושע בן לוי מכניס אל כל אנשי ביתו וקורא לפניהם מגילת אסתר. רבי יונה אבוב דרבי מנא היה מתכוין לקרות אותה לפני הנשים שבביתו, שהכל היו בספק, והכל חייבין במשמע, אחד הנשים ואחד העבדים ואחד הקטנים.⁵ רבי יונה אביו של רבי מנא, היה אמורא ארץ-ישראלי בדור הרביעי, ועמד בראשות הישיבה בטבריה. מכאן שאף לאחר בר קפרא ור' יהושע בן לוי, היה מי שקרא מגילה בפני בני ביתו, וגם כאן הנימוק הוא 'שהכל היו בספק'. על שאלת תוספות יש להעיר שבר קפרא אמר דבריו רק בנוגע למקרא מגילה, ולא הביע דעתו בנוגע לארבע כוסות ולנר חנוכה. אומנם התוספות (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) הרחיב את הנימוק בשמו של בר קפרא גם בנוגע לפסח וחנוכה:

שאף הן היו בספק דלהשמיד ולהרוג [בפורים], וכן בפסח שהיו משועבדות לפרעה במצרים, וכן בחנוכה הגזירה היתה מאד עליהן. כמובא לעיל מהירושלמי, על ר' יהושע בן לוי מסופר שם שקרא מגילה גם בפני בנות משפחתו, וסיפור זה מופיע בסמיכות לדברי בר קפרא שנימק מדוע צריך לקרוא מגילה בפני נשים, אך אין זה אומר שר' יהושע בן לוי מסכים לנימוק זה. אפשר שר' יהושע בן לוי חלק ואמר נימוק אחר, אך בהחלט ייתכן שהירושלמי הביא את המסופר על ר' יהושע בן לוי בסמיכות לדברי בר קפרא כדי לומר שגם ר' יהושע בן לוי נימק כך, וכוונת דבריו היא: 'שאף הן [הנשים] היו באותו הנס' - ניצלו מהסכנות והגזרות והיו להן ניסים כמו לאנשים. בנוגע לשאלה 'דאף משמע שאינן עיקר', אכן למעט פורים, המעשים של הנשים האחרות הצטרפו לפעולות אחרות של מנהיגים אחרים. גם בנוגע לפורים, אכן אסתר היא זו שהובילה את המהלך במפגש עם אחשוורוש והמן, אך גם מרדכי כמובן היה שותף, והוא זה שהורה לה להיכנס לאחשוורוש. לפנינו שני כיוונים בהסבר דברי ר' יהושע בן לוי. לפי הרשב"ם זהו נימוק ייחודי המסביר מדוע נשים חייבות במצוות הללו - נשים מנהיגות שהובילו או שהיו שותפות בהנהגה, ולפי תוספות זהו נימוק המסביר מדוע גם אנשים חייבים וגם נשים חייבות במצוות הללו.

4. תוס', מגילה כד ע"א ד"ה אבל, ציינו אף הם שקטנים חייבים במקרא מגילה כמו נשים, מפני שאף הם היו באותו ספק סכנה. הראב"ה, ח"ב, מגילה ס' תקסט, כתב שקטנים ונשים חייבים מפני שאף הם היו באותו הנס.

5. כך מופיע בשם בעל הלכות גדולות גם: תוס', ערכין ג ע"א ד"ה פסק (אם כי שם כתוב: אבוב דרבי מנחם); רא"ש, מגילה פ"א ס' ד; רבנו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב י ח"ג דף סג טור ב, ועוד.

יוצא שר' יהושע בן לוי בדבריו לא נימק רק את סיבת חיובן של נשים אלא גם של גברים. רש"י כתב את שני הנימוקים בנוגע לנר חנוכה ולמקרא מגילה.

התוספות (פסחים קח ע"ב ד"ה שאף) כתבו:

ואי לאו האי טעמא, לא היו חייבות משום דנשים פטורות ממצות עשה שהזמן

גרמא אף ע"ג דארבעה כוסות דרבנן, כעין דאורייתא תיקון.

לפי התוספות הצורך של ר' יהושע בן לוי לנימק מדוע נשים חייבות בארבע כוסות נובע מהיותן של נשים פטורות מ'מצוות עשה שהזמן גרמא' גם במצוות דרבנן,⁶ ור' יהושע בן לוי הסביר מדוע הן בכל זאת חייבות לשתות ארבע כוסות. לפי דברי התוספות הללו, ר' יהושע בן לוי הסביר בעיקר את הטעם לחובת נשים בארבע כוסות. הסבר זה לא תואם לכאורה את דברי התוספות (ד"ה היו), לפיהם ר' יהושע בן לוי נימק מדוע אנשים ונשים חייבים בארבע כוסות.

נראה ליישב הדברים על בסיס דבריו של הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, הרב מבריסק (חדושי הגרי"ז, ערכין ג ע"א) שכתב בנוגע לדברי ר' יהושע בן לוי באשר לחובת מגילה:

אמר ר' יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה שאף הן היו באותו הנס, יש להסתפק אם הפירוש דמטעם זה ליכא בהו פטורא דמצוות עשה שהזמן גרמא, דדין זה דמצוות עשה שהזמן גרמא שייך אף במצוות דרבנן וממילא נכללו בחיובא דקריאת המגילה הנאמר באנשים. או דהוא חיוב מיוחד לנשים מטעם זה דאף הן היו באותו הנס.

חקירתו מבררת אם הנימוק 'אף הן היו באותו הנס' בא לשלול את העובדה שמדובר במצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמא, ולכן נשים יהיו חייבות כמו אנשים, או שזו אכן מצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמא, והנימוק מלמד מדוע בכל זאת נשים חייבות. נראה להציע שתוספות כאן הסביר לפי הצד הראשון בחקירה, ואז הדברים תואמים לכך שהנימוק מבוסס על כך שנשים ואנשים חייבים בארבע כוסות מאותו טעם 'שהיו בספק', ולזה גם התכוון ר' יהושע בן לוי.

תוספות (פסחים קח ע"ב ד"ה היו) הקשו עוד:

אף על גב דאף הן היו באותו הנס כי בסוכות הושבת? התם בעשה דאורייתא,

אבל בארבעה כוסות דרבנן תיקנו גם לנשים כיון שהיו באותו הנס.

קושיית תוספות היא: מדוע לא נחייב נשים במצוות סוכה, הרי גם סוכות הוא זכר ליציאת מצרים, וגם שם נחייבן משום שאף הן היו באותו הנס? את תשובת תוספות הסביר המהר"ל (גבורות ה' פרק מח):

ואין זה קשיא, דאף על גב שהיו הנשים בנס סוכה רחמנא פטרה הנשים, והמלך יכול לפטור את מי שירצה מן השעבוד. אף על גב דלפי הסברא הכל משועבדים, יכול לפטור את שירצה. אבל מצות דרבנן דקבלנו אנחנו ארבע כוסות בשביל נס הגאולה, אין חלוק בין נשים ובין אנשים כיון שהכל היו באותו הנס ולפיכך המצוה

6. כך כתבו גם: תוס' ברכות כ ע"ב ד"ה בתפילה; תוספות ר' יהודה שירליאון, ברכות שם ד"ה וחייבין, וצל"ח שם; מגילה כד ע"א תוד"ה מי. ראה עוד: שו"ת חוות יאיר, סי' יא, ועוד.

אף על הנשים... ועוד דלא דמי מצוה דרבנן דכל מצות דרבנן הם תלויים בלא תסור, וכאשר מקיים מצות ארבע כוסות מקיים מצות לא תסור שזהו עיקר המצוה... משום שמצוה לשמוע אל דברי חכמים וכל המצות שהם מדבריהם הם בלאו דלא תסור, ולא שייך בלאו דלא תסור מצות עשה שהזמן גרמא דזהו לא תעשה... ופירוש הראשון פשוט.

הפטור של נשים ממצוות עשה מהתורה שהזמן גרמא הוא פטור שהקב"ה קבע. ברם, כשחכמים תיקנו לשתות ארבע כוסות, הם אלו שקבעו את אופי המצווה ומי חייב בה ומי לא. כאן בארבע כוסות, כיוון שנשים ניצלו מהצרות כמו אנשים, הכול חייבים במצווה זו. לפי התשובה השנייה של המהר"ל, החובה לקיים תקנה של חכמים מבוססת על הפסוק 'לא תסור' (דברים יז, יא), וממילא זו מצוות לא תעשה, וגם אם הזמן גרמא, נשים חייבות בה. בתשובותיו של המהר"ל את ההנחה שבשאלת התוספות, שנשים פטורות ממצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמא.

2. רמב"ם: והכל חייבים... אחד אנשים ואחד נשים

בנוגע לארבע כוסות כתב הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ז ה"ז): 'וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין'. דברי הרמב"ם תואמים למובא בברייתא (פסחים קח ע"ב), והרמב"ם לא ציין בהקשר זה את דברי ר' יהושע בן לוי 'שאף הן היו באותו הנס'. גם בנוגע למצוות האחרות לא ציין הרמב"ם את נימוקו של ר' יהושע בן לוי. נראה שהרמב"ם הבין את דברי ר' יהושע בן לוי כדברי התוספות: 'אף הן [הנשים] היו באותו הנס' - ניצלו מהצרות והסכנות והיו להן ניסים כמו לאנשים.

בנוגע למגילה כתב הרמב"ם (הל' מגילה פ"א ה"א): 'והכל חייבים בקריאתה אנשים ונשים'. הרמב"ם לא כתב שיש חובה מיוחדת לנשים לקרוא מגילה כי אף היו באותו הנס. דברי הרמב"ם מבוססים על המשנה (מגילה פ"ב מ"ד) 'הכל כשרין לקרות את המגילה'. על כך שאלה הגמרא (ערכין ב ע"ב-ג ע"א):

לאתווי מאי? לאתווי נשים, וכדר' יהושע בן לוי, דאמר ר' יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס.

גם כאן נפרש שדברי ר' יהושע בן לוי מסבירים מדוע גברים ונשים חייבים במקרא מגילה - מפני שהם 'היו באותו הנס' במובן זה שהם ניצלו מהסכנה. הרמב"ם לא תיאר בהלכות מגילה מה אירע בפורים, שהרי הדברים כתובים במגילת אסתר: 'להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד' (אסתר ג, יג).

בנוגע לנר חנוכה (רמב"ם הל' חנוכה פ"ג ה"ד) כתב: 'כל שחייב בקריאת המגילה חייב בהדלקת נר חנוכה'. מדוע כתב הרמב"ם כך ולא כתב באופן ברור שאנשים ונשים חייבים בנר חנוכה, וכפי שכתב בנוגע לארבע כוסות ולמקרא מגילה? הרב נחום רבינוביץ⁷ כתב שבשונה ממקרא מגילה - ונוסיף אנו שגם בשונה מארבע כוסות - אין מקור מפורט בדברי תנאים ואמוראים שכתוב בו מי חייב בנר חנוכה. בגמרא (שבת כג ע"א) נאמר:

7. יד פשוטה, הל' חנוכה פ"ג ה"ד.

הדליקה חרש שוטה וקטן - לא עשה ולא כלום. אשה ודאי מדליקה, דאמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס. כמו כן כתוב שנר חנוכה הוא חובת 'איש וביתו' (שבת כא ע"ב). ההדגש כאן הוא בחובה המשפחתית להדליק. הרמב"ם הפנה למה שכתב בנוגע למגילה כדי לומר שחובת הדלקת נר חנוכה לאנשים ונשים היא אישית, אלא שהיא נעשית במסגרת הבית, המשפחה. על זאת יש להוסיף שבהלכה הפותחת את הלכות חנוכה (פ"ג ה"א) תיאר הרמב"ם את המבט שלו למה שאירע בימי החשמונאים, מה היה הנס ועל מה ומדוע קבעו את ימי חנוכה:

בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול... הרמב"ם תיאר את הסכנות והצרות שהיו מנת חלקם של עם ישראל, ובכלל זה גם של הנשים - בנותיהם. מכאן שהנימוק 'אף הן היו באותו הנס' הוא איננו נימוק ייחודי המסביר מדוע נשים חייבות להדליק נר חנוכה, אלא זה אותו הנימוק המסביר גם מדוע אנשים חייבים במצוות נר חנוכה.⁸

יוצא אם כן שהרמב"ם לא נימק מדוע נשים חייבות בארבע כוסות, מגילה וחנוכה, ולא הזכיר במצוות אלו במפורש את דברי ר' יהושע בן לוי.⁹ ואולם בשל העובדה שהרמב"ם השווה את החובה של נשים וגברים במצוות אלו, ולפחות בנוגע לחנוכה תיאר הרמב"ם את הסכנה שממנה ניצלו האנשים והנשים, נראה שהרמב"ם פירש את דברי ר' יהושע בן לוי כדברי התוספות¹⁰ על בסיס דברי בר קפרא בירושלמי 'אף הן היו בספק'. נראה שהרמב"ם לא נזקק לפירוש התוספות¹¹ שהסביר שטעמו של ר' יהושע בן לוי נצרך, כי אם לא כן נשים היו פטורות מארבע כוסות מפני שזו מצוות עשה שהזמן גרמא, ואף שהיא מצווה מדרבנן, 'כעין דאורייתא תיקון'. לפי הרמב"ם אין צורך לומר זאת,

8. בספרי, חגי יהודה וישראל, עמ' 350-358, הסברתי שהדלקת נר חנוכה היא הודאה לה' על נס פך השמן, ואמירת הלל היא הודאה לה' על ההצלה מהסכנות והצרות ועל חזרת מלכות ישראל.

9. הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש - חנוכה, עמ' כח, כתב בשם האדר"ת שר' יהושע בן לוי סבר (סוכה מו ע"א) שאין מברכים על ארבעה המינים בימי חול המועד מפני שהחובה היא מדרבנן. מכאן שהוא סובר שאין חובת 'לא תסור' על מצוות מדרבנן. 'ולפי זה לדין דקיי"ל דאיכא לאו דלא תסור במצווה דרבנן, אפשר דבאמת נשים חייבות בנר חנוכה משום לאו דלא תסור. ובזה יתיישב שפיר זה שהרמב"ם לא הזכיר בשום מקום הטעם דאף הן היו באותו הנס'. הרמב"ם ציין את מצוות העשה לשמוע לדברי חכמים, כי הוא הדגים את החובה במצוות עשה מדרבנן - מגילה, נר שבת וחנוכה, וכדרכו בספר המצוות (מצוות עשה קיד). כשמדובר על תקנת חכמים בלא תעשה, התבסס הרמב"ם בספר המצוות, לא תעשה שיב, על המשך הפסוק שם: 'לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל'. אך יש להעיר על דברי האדר"ת, שמדברי ר' יהושע בן לוי בעניין ברכה על ארבעה מינים בחול המועד ניתן ללמוד שאין מברכים על מצווה מדרבנן, אך גם לפי ר' יהושע בן לוי חייבים לקיימה. לפי דבריו לכל היותר היה מקום לפטור נשים מלברך על מצוות אלו, אך הן תהיינה חייבות בקיומן, וממילא לא היה צורך גם לפי ריב"ל בנימוק שאף הן היו באותו הנס.

10. תוס', פסחים קח ע"ב ד"ה הי.

11. תוס' שם ד"ה שאף.

מאחר שלפי הרמב"ם מצוות עשה שהזמן גרמן הן רשימה מסוימת של מצוות שהייתה מסורת שנשים פטורות מהן, וחכמים קבעו שהמכנה המשותף הרחב לכל המצוות הללו הוא ש'הזמן גרמן'. יחד עם זאת, יש מצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן. מדובר על פרטים שיצרו כלל, מכנה משותף רחב, אך הוא לא מכיל את כל המצוות מסוג זה. כך כתב הרמב"ם בפירושו למשנה (קידושין פ"א מ"ז):

מצוות עשה שהנשים חייבות, ומה שאינן חייבות בכל הקפן, אין להן כלל, אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים. הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח, ושמחה במועדים, והקהל, ותפלה, ומקרא מגלה, ונר חנוכה, ונר שבת, וקדוש היום, כל אלו מצוות עשה שהזמן גרמה וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים.¹²

הרמב"ם הזכיר את מקרא מגילה ונר חנוכה, שהן מצוות מדרבנן, באותה רשימה שבה יש גם מצוות מהתורה כמו מצה בליל פסח, שמחה במועדים ועוד, שהמכנה המשותף שלהן הוא שהן מצוות עשה שהזמן גרמה ונשים חייבות בהן כמו אנשים. כך המסורת בנוגע למצוות הללו. הן אמת שהרמב"ם לא הזכיר ברשימה זו את חובת הנשים לשתות ארבע כוסות, שגם היא חובה מדרבנן, אך נראה שהרמב"ם כתב כמה דוגמאות מהתורה ומדרבנן, ולא התכוון למנות את כל המצוות שהזמן גרמן.

ב. ליל הסדר – החובה של נשים במצוות הגדה, הלל ושתית ארבע כוסות

להלן נתמקד בחובת נשים לשתות ארבע כוסות בליל הסדר ונכרוך זאת גם לחובתן לומר הגדה והלל. נעיין בדבריהם של תוספות, הרמב"ם ו'החינוך'.

1. תוספות

במשנה (סוכה לח ע"א) נאמר:

מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו - עונה אחריהן מה שהן אומרים, ותבא לו מאירה.
 רש"י (סוכה שם) כתב שאישה פטורה מלומר הלל, אך לא נימק מדוע. תוספות (סוכה שם ד"ה מי) כתבו:

מי שהיה עבד ואשה - משמע כאן דאשה פטורה מהלל דסוכות וכן דעצרת. וטעמא משום דמצוה שהזמן גרמה היא. אף על גב דבהלל דלילי פסחים, משמע בפרק ערבי פסחים (דף קח.) דמחייבי בד' כוסות ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה? שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס, אבל כאן לא על הנס אמור.

12. ועי' רמב"ם, הל' ע"ז פי"ב ה"ג. ועי' גם בס' המצוות, סוף מנין מצוות העשה, שיש עוד מצוות שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן ושלא נזכרו בפירוש המשנה בקידושין ובהלכות עבודה זרה, כגון מצוות עשה לספר ביציאת מצרים.

לפי תוספות נשים פטורות מלומר הלל בסוכות ועצרת, כי זו 'מצוות עשה שהזמן גרמא'.¹³ כוונתו להלל הנאמר ביום טוב, כאמור בתוספתא (סוכה פ"ג ה"ב):

דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוּצדק, שמונה עשר ימים שהיחיד גומר בהן את ההלל: שמונה ימי החג, ושמונה ימי חנוכה, ויום טוב הראשון של פסח, ויום טוב (הראשון) של עצרת.

אמירת הלל בימים הללו היא תקנת נביאים, כאמור בהמשך הגמרא (פסחים ק"ז ע"א): והלל זה מי אמרו? נביאים שביניהן תקנו להן לישראל, שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבא עליהן, ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן.¹⁴

'על כל פרק ופרק' - שלושת הרגלים, ו'על כל צרה שלא תבוא עליהן' - כגון חנוכה. יושם לב שתוספות לא הזכירו את ההלל הנאמר ביום טוב ראשון של חג הפסח. לכאורה כשם שנשים פטורות מהלל של סוכות ועצרת, כך גם מהלל של פסח. בנוגע להלל שנאמר בליל הסדר, תוספות התבססו בשאלתם על מה שנאמר בסוגייתנו שנשים חייבות בארבע כוסות 'ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה'. תוספות הזכירו רק הלל ואגדה. נשים חייבות מהתורה בקידוש ובברכת המזון,¹⁵ והתקנה בליל הסדר היא לשותות כוס בקידוש וכוס בברכת המזון. בנוגע להלל, מהתוספתא (פסחים פ"י ה"ו-ה"ז) משמע שנשים קוראות את ההלל בליל הסדר:

[ו] המקרא את ההלל הם הולכין אצלו וקורין והוא אין הולך אצלם. [ז] המקרא את בניו ובנותיו קטנים צריך להיות עונה עמהן במקום שעונין. באי זה מקום הוא עונה? הגיע לברוך הבא אומר עמהן: בשם ה'. הגיע לברכנום אומר עמהן: מבית ה'.

ההלל הנאמר בליל הסדר הוא חלק ממצוות ההגדה. כך מסתיימת ברכת המגיד (משנה פסחים פ"י מ"ה):

לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה.

כאמור לעיל, ההלל הנאמר בתפילת שחרית ביום טוב ובתפילת שחרית ביום שנעשה בו נס הוא תקנת נביאים, אך ההלל שנאמר במסגרת מצוות המגיד שבליל הסדר הוא הלל מדאורייתא, וזאת בשל היותה של מצוות המגיד מצווה מהתורה. ייתכן שלזה התכוונו

13. כך גם כתב באופן כללי תוספות, שם ד"ה ותהי, שנשים פטורות מלומר הלל כי זו מצוות עשה שהזמן גרמא.

14. ראה רש"י, תענית כח ע"ב ד"ה מנהג וד"ה יחיד, שקישר את דברי ר' שמעון יהוּצדק עם הברייתא שבה נאמר שתיקנו לומר הלל על כל פרק ופרק.

15. ברכות כ ע"ב.

תוספות באומרם שההלל של ליל הסדר שונה מההלל של סוכות ועצרת: ההלל של ליל הסדר הוא מהתורה, ומטרתו להודות על הנס.

בנוגע למצווה לספר את סיפור יציאת מצרים, לפי התוספות מאחר שתיקנו שנים חייבות בארבע כוסות, ומאחר שהכוס השנייה היא על האגדה ובתוכה כלולים שני הפרקים הראשונים של הלל שהוא עצמו חלק ממצוות המגיד, יוצא שבעקבות תקנת ארבע כוסות, נשים חייבות לומר הגדה בליל הסדר גם כן, אם כי החובה היא מדרבנן. זו כוונת תוספות בשאלתם: 'ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה?'. לכאורה לא ברור מדוע תוספות כתבו 'ומסתמא לא תיקנו... אלא', הרי כתוב במפורש במשניות שבפרק עשירי בפסחים על מה תיקנו כל כוס: כוס ראשונה - קידוש (משנה ב), כוס שנייה - אגדה (משנה ד), כוס שלישית - ברכת המזון (משנה ז) וכוס רביעית - הלל (משנה ח). אלא שזה מה שתוספות הסבירו בתשובתם: 'שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס'. חכמים תיקנו שנים חייבות לשתות ארבע כוסות משום שאף הן היו באותו הנס, והתקנה היא שתשתינה ארבע כוסות באותם שלבים במהלך הסדר שחכמים תיקנו.

סיוע נוסף לתוספות ולפחות במה שנוגע לכוס הרביעית על ההלל, ניתן ללמוד מתוספות במסכת אחרת (מגילה כא ע"א ד"ה לאתויי).¹⁶ תוספות עסקו שם בשאלה מה הוא סוף הזמן של אכילת המצה בליל הסדר, ופסקו להלכה כר' אלעזר בן עזריה שאמר שיש לסיים האכילה עד חצות:

ואם כן צריך למהר לאכול מצה בלילי פסחים קודם חצות, ואפילו מצה של אפיקומן, שהרי חיוב מצה בזמן הזה הוה דאורייתא. אבל בהלל של אחר אפיקומן אין להחמיר כל כך, שהרי מדרבנן הוא.

שני פרקי ההלל הראשונים נאמרים במסגרת המגיד, וזו מצוות התורה 'והגדת לבנך'. בנוגע לשאר פרקי ההלל הנאמרים לאחר אכילת האפיקומן, ולאחר הכוס השלישית הנאמרת על ברכת המזון, הכוס הרביעית על ההלל היא מדרבנן. אומנם הר"ן¹⁷ כתב בשם תוספות: 'צריך ליזהר ולאכול קודם חצות מצה של אפיקומן, ואפילו בקריאת ההלל החמירו בתוספות לקרותו קודם חצות', אבל גם לפי הר"ן אין זה אומר שההלל של הכוס הרביעית הוא מהתורה.

2. הרמב"ם

הרמב"ם (ספר המצוות מצוות עשה קנז) כתב על מצוות סיפור יציאת מצרים, אך לא הזכיר חובה של נשים לספר בו. בסוף מניין מצוות העשה כתב הרמב"ם שיש שישים מצוות שהן הכרחיות, ומתוכן יש ארבעים ושש מצוות שגם נשים חייבות בהן, ומצוות סיפור יציאת מצרים¹⁸ נכללת במצוות הללו. ב'יד החזקה', הרמב"ם¹⁹ לא כתב שנים

16. אם כי כידוע אין הכרח שאלו אותם בעלי תוספות.

17. ר"ן, פסחים כז ע"ב מדפי הר"ף; שם, מגילה ז ע"ב מדפי הר"ף.

18. רמב"ם, מצוות עשה קנז.

19. רמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"ז ה"א.

חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים. אך בהמשך הפרק בנוגע לארבע כוסות כתב הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ז, ה"ז): 'וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין'. דברי הרמב"ם דומים לאמור בברייתא בסוגייתנו (פסחים קח ע"ב): 'תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים...'. הרמב"ם לא ציין את הנימוק של ר' יהושע בן לוי 'שאף הן היו באותו הנס'. בהלכות שאחר כך (שם ה"ח-ה"י) כתב הרמב"ם את פרטי ההלכות הנוגעים לארבע כוסות, והרמב"ם לא הבחין בפרטים אלו בין נשים ובין אנשים.

דברי הרמב"ם כאן תואמים למה שכתב בעניין זה בספר המצוות שנשים חייבות מהתורה במצוות ההגדה שבה כלול גם ההלל. נשים חייבות בקידוש מהתורה,²⁰ וחייבות בברכת המזון מהתורה.²¹ הרמב"ם שונה מהתוספות. לפי התוספות הקביעה של חכמים שנשים חייבות בארבע כוסות הביאה לכך שנשים גם חייבות בהגדה מדרבנן, ואילו לפי הרמב"ם נשים חייבות ממילא במצוות הגדה, וחכמים קבעו שעליהן לשתות ארבע כוסות כמו שאנשים חייבים.

3. 'ספר החינוך'

'ספר החינוך' (מצוה כא) כתב שנשים חייבות במצוות מגיד והלל מן התורה: לספר בענין יציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן כל אחד כפי צחות לשונו, ולהלל ולשבח השם יתברך על כל הנסים שעשה לנו שם, שנאמר והגדת לבנך (שמות יג, ח). וכבר פירשו חכמים דמצוות הגדה זו היא בליל חמשה עשר בניסן בשעת אכילת מצה... ונוהגת בזכרים ובנקבות, בכל מקום ובכל זמן, ועובר עליה ביטל עשה.

ה'מנחת חינוך' שם (ס"ק ו) תמה על כך:

ונוהגת בזכרים ונקבות. דבר זה חידוש גדול אצלי למה יהיה נוהג מצוה זו בנשים כיון דהוי מצוות עשה שהזמן גרמא ונשים פטורות?... דברי הרב המחבר צע"ג מנין לו לחייב נשים בפשיטות במצוה זו. ואין ראייה מאשתו שואלתו, היינו דמצוה עליו שיהיה כן אבל על האשה ודאי אין מצוה כלל. וגם החומרא של הרב המחבר מביא לידי קולא כי לדבריו מוציאין נשים ידי חובה אנשים בסיפור יציאת מצרים ובאמת כל שאינו מחויב בדבר אין מוציא. עין ש"ס (פסחים קטז ע"ב) גבי רב יוסף ורב ששת דאמרו הגדה וכו' ולומר כיון דהתורה אמרה בדיבור זה בשעה שיש מצה וכו' והם חייבים באכילת מצה גם כן חייבים בזה, אין זה כלום דהתורה כתבה לגבי אנשים דאז הוא זמן חיוב. ומצינו כ"ב במצות אחרות ומ"מ אין הנשים חייבות וצע"ג בזה.

נראה ש'החינוך' הלך בדרכו של הרמב"ם שכאמור לעיל כתב שנשים חייבות במצוות מגיד מהתורה. אלא שנראה שהחינוך אף חידד יותר שהחובה לספר ביציאת מצרים היא

20. רמב"ם, הל' עבודה זרה פי"ב ה"ג.

21. רמב"ם, הל' ברכות פ"ה ה"א.

חלק מהותי מהמצווה לאכול מצה, שבה גם אישה חייבת.²² נסביר את דברי 'החינוך', על בסיס הבחנה בהצגה של מצוות 'והגדת' בין הרמב"ם לבין 'החינוך'. הרמב"ם (ספר המצוות, מצות עשה קנז) הציג כך את מצוות סיפור יציאת מצרים:

שצונו לספר ביציאת מצרים, בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מה שיוסיף במאמר ויארץ הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם... כמו שאמרו (הגדה של פסח) כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח. והכתוב שבא על הצווי הזה הוא אמרו יתברך והגדת לבנך ביום ההוא (שמות יג, ח). ובא הפירוש (שם ומכילתא) והגדת לבנך... בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך. כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר.

הרמב"ם האריך להסביר שני מרכיבים במצווה: [א] טיב מצוות הסיפור: 'שצונו לספר ביציאת מצרים... כפי צחות לשון המספר... הרי זה משובח'. [ב] התאריך בחודש שבו התורה ציוותה, והזמן המסוים באותו תאריך: 'בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה... והכתוב שבא על הציווי... כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר'. כך כתב הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ז, ה"א) בקצרה:

מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן שנאמר זכור את היום הזה אשר יצאתם מצרים (שמות יג, ג), כמו שנאמר זכור את יום השבת (שמות כ, ח). ומנין שבליל חמשה עשר? תלמוד לומר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך.

גם כאן [א] טיב הסיפור: 'מצוות עשה של תורה... יום השבת... ואף על פי שאין לו בן... הרי זה משובח'. [ב] התאריך: 'בליל חמישה עשר בניסן... ומנין שבליל חמישה עשר?... מונחים לפניך'.

הדרשה 'לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך' מלמדת על התאריך והזמן בלבד. במניין הקצר של המצוות כתב הרמב"ם: 'לספר ביציאת מצרים באותו הלילה'. יושם לב שבספר המצוות ובהלכות חמץ ומצה הרמב"ם לא כתב בהגדרת המצווה את החובה לומר הלל.

גם 'החינוך' (כפי שצוטט לעיל) כתב שני מרכיבים במצווה: [א] טיב הסיפור, **כולל חובת ההלל במסגרת מצוות הסיפור**, מה שלא הופיע ברמב"ם. [ב] התאריך בליל חמישה עשר בניסן, אך בשונה מהרמב"ם, הסיפור הוא 'בשעת אכילת מצה'. לכאורה, בזמן שאוכלים אי אפשר לספר, אלא שכוונתו לומר שהסיפור וההלל נועדו להסביר מדוע אוכלים בלילה זה מצה. 'לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך'. **לפי הרמב"ם זה הסימן, ולפי החינוך זו הסיבה**, ומאחר שאישה חייבת מהתורה לאכול מצה בליל הסדר,²³ ממילא גם ההגדה והלל הם חלק ממצוות אכילת המצה. לכן כתב 'החינוך' שמצווה זו

22. ספר החינוך, מצוה י'.

23. פסחים מג ע"ב; קידושין לד ע"א; ספר החינוך, מצוה י'.

נוהגת גם בנקבות, ובזה מיושבת קושיית ה'מנחת חינוך'. יש לציין שגם 'החינוך' לא הזכיר את נימוקו של ר' יהושע בן לוי שנשים חייבות בארבע כוסות כי 'אף הן היו באותו הנס'. ממכלול הדברים יוצא שלדברי התוספות²⁴ חובת נשים במצוות סיפור יציאת מצרים היא מדרבנן, משום שחכמים תיקנו שיש לשתות ארבע כוסות, וכוס אחת מבין הארבע היא על ההגדה. לפי הרמב"ם והחינוך נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מהתורה, וחכמים הוסיפו על חובה זו שיש לשתות ארבע כוסות, אנשים ונשים כאחד. מחלוקת בשאלה אם נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מהתורה או מדרבנן, מופיעה גם בשני תירוצים של תוספות. התוספות (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) הקשו: גבי מצה יש מקשה למה לי היקשא דכל שיטנו בבל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה, תיפוק ליה מטעם שהן היו באותו הנס? ו"ל דמשום האי טעמא לא מחייבא אלא מדרבנן אי לאו מהיקשא. ורבינו יוסף איש ירושלים תירץ דסלקא דעתך למיפטרה מגזירה שוה דט"ו ט"ו דחג הסוכות כדפי' פרק אלו עוברין... כוונת דברי רבנו יוסף איש ירושלים לדרשה 'מה להלן בסוכה נשים פטורות אף כאן במצה נשים פטורות', ולכן היה צורך ללמוד מהיקש שנשים חייבות במצה. לפי התירוצן הראשון, יוצא שנשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מדרבנן, ולפי התירוצן של רבנו יוסף איש ירושלים נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מן התורה. אומנם אין מתאימים בין תוספות במסכתות שונות, אך ההסבר של התוספות בסוכה תואם לדברי התוספות במגילה, ודברי הרמב"ם והחינוך תואמים לדברי רבנו יוסף איש ירושלים שנזכר בתוספות.²⁵

סיכום

דברי רבי יהושע בן לוי, שנשים חייבות במקרא מגילה, נר חנוכה וארבע כוסות מהטעם ש'אף הן היו באותו הנס', מחדדים לפי חלק מהמפרשים את מקומן של נשים שהובילו או שהיו שותפות בהובלה שהביאה לנס ולהצלה, ולפי חלק אחר מבין המפרשים הם גם בסיס לנימוק מדוע חכמים תיקנו מצוות אלו גם לגברים. הדיון בנוגע לחובת נשים בארבע כוסות בליל הסדר, משליך גם על חובת נשים לומר הלל בליל הסדר, שהרי אין מטרה רק לשתות כמות יין בכמות של ארבע כוסות, אלא שותים היין במסגרת הסדר במקומות מסוימים ובכוונה ייעודית. אמנם לפי ראשונים אחרים ההלל הוא חלק מהמצווה לספר את סיפור יציאת מצרים.

24. תוספות, סוכה לח ע"א ד"ה מי.

25. מקורות רבים בעניין חובת נשים בסיפור יציאת מצרים, ראה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, ח"ב סי' סה; הרב יעקב אריאל, 'קדימת האיש לאשה במצוות והגדת לבנך', שו"ת באהלה של תורה, ה סי' מה; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, ח"ה סי' לד, כתב שנשים חייבות גם בהלל בליל הסדר שאומרים בבית הכנסת לאחר תפילת ערבית; ראה גם: הרב יצחק אדלר, עיונים בלומדות, עמ' מז.